

اثرات و پیامدهای اجتماعی و فرهنگی فضاهای شهری بر زنان (مورد مطالعه: مجموعه شهربانو در منطقه ۱۱ تهران)

سید علی هاشمیان فر^۱، مهدی حسین آبادی^۲، محمد جواد شهباز^۳

چکیده

این مقاله به بررسی اثرات اجتماعی و فرهنگی احداث فضاهای شهری بر زنان و دختران جوان می‌پردازد که به صورت موردی مجموعه شهربانو در منطقه ۱۱ تهران مورد بررسی قرار گرفته است. روش مورد استفاده در این پژوهش، روش تحقیق کیفی با استفاده از بررسی ارزیابی اثرات اجتماعی (اتا) است. در این روش طی ده مرحله، پیامدهای اجتماعی پروژه مورد ارزیابی قرار می‌گیرد. نمونه آماری بر اساس مصاحبه با زنان ساکن منطقه و مسؤولان شهرداری و زنان فعال در ادارات مختلف منطقه که به احتمال زیاد در آینده از این مجموعه استفاده می‌کنند، انتخاب شدند. برای انجام مصاحبه‌های عمیق فردی و گروهی ۳۰ نفر از بین زنان منطقه، مسؤولان شهرداری منطقه، زنان عضو شورایی محلات، فرهنگسراها، سرای محله، خانه فرهنگ، مراکز آموزشی ساکنان منطقه انتخاب گردیدند و با انجام مصاحبه تأثیرات مثبت و منفی اجرای این طرح سنجیده شد. اجرای این مجموعه دارای اثرات منفی از قبیل محدود کردن زنان به فضاهای محدود و مشخص و دوری از فضاهای عمومی جامعه خواهد بود. البته اثرات مثبت ایجاد این مجموعه برای زنان بیشتر از اثرات منفی است به گونه‌ای که اجرای این مجموعه دارای پیامدهای اجتماعی مثبت از قبیل: تحکیم بنیان خانواده، بهبود روابط با همسر و دختر، کمک به مادران در تربیت فرزندان برای زندگی اجتماعی بهتر، کاهش آسیب‌های اجتماعی و انحرافات، افزایش توانمندی اجتماعی، روحی، روانی و جسمانی زنان و دختران منطقه خواهد بود.

واژه‌های کلیدی: طرح اتا، مجموعه شهربانو، وضعیت جامعه تحت‌تأثیر، پیامد فرهنگی - اجتماعی پروژه بر زنان

seyedalihashemianfar@yahoo.com

۱- استادیار جامعه‌شناسی دانشگاه اصفهان

mha1357@yahoo.com

۲- دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی فرهنگی دانشگاه آزاد اسلامی واحد دهاقان

raha3561@yahoo.com

۳- دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی فرهنگی دانشگاه آزاد اسلامی واحد دهاقان

تاریخ پذیرش: ۹۱/۱۲/۱۴

تاریخ وصول: ۹۱/۸/۱۰

مقدمه

تا چند دهه پیش، توجه اصلی در پروژه‌های توسعه شهری معطوف به ملاحظات اقتصادی بود؛ نگرانی چندانی در خصوص پیامدهای اجتماعی، فرهنگی پروژه‌های توسعه شهری وجود نداشت و به اجتماع محلی، نظام همسایگی و شبکه‌های اجتماعی که زیربنای اصلی تأمین‌کننده حمایت مردم در مقابل سختی‌ها و فشارهای ناشی از اجرای این پروژه‌ها بود کمکی صورت نمی‌گرفت. از دهه ۱۹۶۰ ارزیابی اثرات زیست‌محیطی این پروژه‌ها مورد توجه قرار گرفته و اخیراً نظر برنامه‌ریزان و تصمیم‌گیران حوزه شهر را به خود جلب کرده است.

منظور از تأثیر اجتماعی هرگونه تأثیری است که پروژه‌های توسعه شهری بر شیوه‌های زندگی، کار، روابط اجتماعی و سازماندهی مردم باقی می‌گذارد (کمیته بین‌المللی، ۱۹۹۵)؛ به عبارت دیگر ارزیابی تأثیرات اجتماعی عبارت است از تحلیل، نظارت و مدیریت بر پیامدهای اجتماعی پروژه‌های توسعه‌ای شهری است که این پیامدهای اجتماعی می‌تواند مثبت یا منفی، آشکار یا پنهان، خواسته یا ناخواسته باشد. این ارزیابی با تحلیل ویژگی‌های جمعیتی مردمی که تحت تأثیر پروژه هستند شروع می‌شود. بنابراین مقاله حاضر به بررسی «ارزیابی اثرات اجتماعی و فرهنگی مجموعه شهربانو بر زنان منطقه ۱۱ تهران» می‌پردازد. از آنجا که بر اساس اسناد موجود در شهرداری تهران، هدف از احداث «مجموعه شهربانو» و فعالیت‌های مورد نظر آن، طراحی فضایی به منظور برآورده نمودن نیازهای واقعی زنان شهر، سالم و امن‌سازی محیط فعالیت‌های زنان، اشتغال‌زایی، تعمیق فرهنگ حجاب و عفاف، سالم‌سازی اوقات فراغت بانوان از طریق برنامه‌های ورزشی، هنری فرهنگی توسط بانوان برای بانوان است (اداره کل امور بانوان شهرداری تهران، ۱۳۹۰)؛ بنابراین در این پژوهش اثرات و پیامدهای اجتماعی و فرهنگی مجموعه مورد نظر بر زنان و دختران جوان منطقه ۱۱ به صورت احتمالی مورد ارزیابی قرار گرفته است تا سنجیده شود که از نظر مصاحبه‌شوندگان، اجرای این پروژه چه اثرات مثبت و منفی بر مصرف‌کنندگان این فضا دارد.

ضرورت و اهمیت مسأله

شهرداری تهران براساس پیامدهای اجتماعی محسوس و نامحسوسی که پروژه‌های توسعه‌ای‌اش طی یکی دو دهه گذشته برای شهروندان به دنبال داشته است، خلاً چنین مطالعاتی را در سیاست‌ها، برنامه‌ها و پروژه‌های توسعه‌ای خود احساس کرده است. در پاسخ به این نیاز بود که در سال ۱۳۸۶ شورای شهر تهران در مصوبه‌ای، شهرداری را ملزم به انجام مطالعات توجیهی فنی، اقتصادی، زیست‌محیطی و فرهنگی در تمام پروژه‌های شهری نمود. با توجه به دستورالعمل ابلاغی شماره ۸۷۱۰/۹۸۰۳۰ در تاریخ ۸۷/۴/۳۱ تمامی بخش‌های شهرداری تهران موظف شدند برای کلیه طرح‌ها و پروژه‌های شهری قبل، در طول اجرا و پس از اجرا، مطالعات ارزیابی تأثیر اجتماعی انجام دهند (دفتر مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران، ۱۳۸۹: ۲).

امروزه هدف برآورد پیامدهای اجتماعی کسب اطمینان از این امر است که «پروژه‌های» توسعه (یا به عبارت دیگر مداخلات برنامه‌ریزی شده‌ای) که انجام می‌شوند، بیشترین منافع و کمترین هزینه‌ها را به همراه داشته باشند، بویژه آن دسته از هزینه‌ها که بر اجتماع تحمیل می‌شوند. این هزینه‌های (جانبی) غالباً به قدر کفایت در محاسبات تصمیم‌گیران، ناظران و سازمان‌های توسعه و عمران به حساب نمی‌آیند. این امر تا حدی ناشی از این است که این دسته از هزینه‌ها به سادگی قابل شناسایی، کمی‌کردن و اندازه‌گیری نیستند. چنانچه این تأثیرات را پیشاپیش شناسایی کنیم می‌توانیم در مورد اینکه چه مداخلاتی باید به عمل آوریم و این مداخلات باید به چه شکلی انجام شوند، تصمیم‌های بهتری بگیریم.

در سال‌های اخیر اثرات اجتماعی تمام پروژه‌های شهرداری قبل از اجرا سنجیده شده است چنانکه به طور نمونه تأسیس کتابخانه در پارک کودک (محل هفت) منطقه نه شهرداری تهران یا پروژه‌های کلانتری از قبیل اثرات اجتماعی تونل توحید و یا مرکز نگهداری زباله‌کن، اهمیت دوچندان انجام طرح‌ها را از نظر سنجش اثرات اجتماعی، فرهنگی اجرای پروژه‌های شهری نشان می‌دهد.

ادبیات تحقیق:

* ارزیابی اثرات اجتماعی پروژه (اتا):

هر اقدام توسعه‌ای شهری گروه‌های زیادی را تحت‌تأثیر قرار می‌دهد. این اثرات و پیامدها همیشه مثبت و خوشایند نیستند، بلکه در برخی مواقع پیامدهای منفی زیادی به دنبال خواهند داشت؛ بنابراین انجام مطالعات اِتا ضروری است تا پیامدهای منفی احتمالی پروژه در مرحله پیش از اقدام توسعه‌ای شناخته و راهکارهایی برای تعدیل خسارات آن ارائه گردد. بر اساس مصاحبه‌های اولیه با زنان منطقه ۱۱ بیان شد که اجرای پروژه مجموعه شهربانو اثرات و پیامدهای اجتماعی و اقتصادی، روانی، فرهنگی و ... زیادی برای این شهروندان به طور عام و زنان و دختران (به طور خاص) خواهد داشت. بروز این اثرات و پیامدها برای محلات و گروه‌های تحت‌تأثیر، شدت و گستره متفاوتی خواهد داشت. این تأثیرات نیز در ابعاد مثبت و منفی مطرح هستند. آنچه مطالعه اِتا را برای پروژه شهربانو ضروری می‌سازد بروز و ظهور پیامدهای اجتماعی و فرهنگی پروژه بر گروه زنان و دختران منطقه است. اجرای برنامه‌های متنوع و استفاده از امکانات اجتماعی، فرهنگی، هنری، ورزشی، کارآفرینی و ... مجموعه شهربانو، موجب بهبود وضعیت اجتماعی، فرهنگی و توانمندی روحی و روانی زنان و دختران در محیط خانواده و جامعه خواهد گردید. از طرفی حوزه‌های فرهنگی و اجتماعی معمولاً به فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی می‌پردازند؛ درحالی‌که حتی خود طرح‌های فرهنگی و اجتماعی هم باید دارای «مطالعات تأثیر اجتماعی» باشد (تقی زاده، ۱۳۹۰).

به نظر برخی از محققان، ارزیابی محله‌ای (پروژه) و سپس برنامه‌ریزی برای محله را می‌توان مناسب‌ترین فرایند شناسایی، تعیین و اولویت‌بندی نیازهای ساکنان منطقه شهرهای بزرگ محسوب کرد؛ راهکارهایی که در نهایت می‌تواند بر اساس شرایط خاص هر منطقه و در چارچوب نظرها، عقاید و دیدگاه‌های ساکنان- ضمن شناخت مشکلات اجتماعی موجود- اقداماتی را با مشارکت اهالی برای مداخله و حل مشکلات ارائه و اجرا کند (مدنی قهفرخی، ۱۳۸۳ به نقل از ربانی و کیانپور، ۱۳۹۰) بنابراین ارزیابی و

برنامه‌ریزی محله‌ای وقتی ثمربخش است که با مشارکت ساکنان آن محله انجام شود (ربانی خوراسگانی، کیانپور، ۱۳۹۰: ۱۰۳).

اجرای برنامه‌های مجموعه شهربانو در منطقه ۱۱ موجب حضور بخشی از زنان در فضاهای عمومی جامعه و به تبع آن افزایش سطح آگاهی آنان از مسائل زندگی اجتماعی و فرهنگی خواهد شد. این آگاهی نوع تعاملات اجتماعی آنان را در محیط خانواده با شوهران و فرزندان و محیط بیرون از خانواده تغییر خواهد داد. وجود اینگونه پیامدها و اثرات مطالعه ارزیابی، اثرات اجتماعی پروژه شهربانو را در منطقه ۱۱ ضروری می‌سازد.

– مجموعه شهربانو

✳️نیاز و ضرورت احداث مجموعه شهربانو

بر اساس یافته‌های حاصل از مصاحبه با زنان ساکن منطقه و مسئولان شهرداری به بررسی نیاز و ضرورت احداث مجموعه شهربانو در منطقه ۱۱ می‌پردازیم.

۱. نیازهای فرهنگی، تفریحی و ورزشی زنان و دختران منطقه: به اعتقاد خانم خیراندیش مسئول اداره امور بانوان شهرداری منطقه ۱۱ تهران «احداث پروژه مجموعه شهربانو از طرف اداره کل بانوان شهرداری تهران، تصمیم‌گیری و تصویب و به شهرداری منطقه ۱۱ ابلاغ شده است. اداره بانوان شهرداری منطقه نیز ملزم به اجرای آن است اما با توجه به مشکلات و نیازهای زنان و دختران منطقه، احداث این مجموعه در منطقه ۱۱ ضروری است. آنچه ضرورت احداث این مجموعه را در منطقه ۱۱ ضروری می‌سازد، نبود مجموعه فرهنگی با داشتن ظرفیت‌های اینگونه برنامه‌هاست. محلات زیادی در منطقه فاقد امکانات فرهنگی، تفریحی، آموزشی و ورزشی برای زنان و دختران هستند. در محلات پایین منطقه (راه آهن، عباسی و آگاهی) فقط یک مجموعه ورزشی به نام «الزهر» وجود دارد اما فاقد مجموعه‌های فرهنگی و تفریحی است. مجموعه الزهرا در موقعیت نامناسبی (نامنی اجتماعی در خیابان رباط کریم) در منطقه قرار دارد و به همین دلیل ظرفیت موجود برای شرکت‌کنندگان (زنان) تکمیل نمی‌شود. خانواده‌ها اجازه نمی‌دهند که دختران آنها به این مجموعه رفت و آمد داشته باشند چون از امنیت اجتماعی نامناسبی

برخوردار نیست. با این وجود محلات جنوبی منطقه از نظر فرهنگی و سطح فقر تفاوت زیادی ندارند و در سطح بسیار پایینی واقع شده‌اند (خیراندیش، ۱۳۹۰: ۱۱). نکته مهم این است که مجموعه شهربانو می‌باید در محلات محروم منطقه (راه‌آهن، عباسی، آگاهی، منیریه، امیریه، فروزش) احداث شود تا زنان و دختران استفاده بیشتری از آن ببرند. این محلات دارای جمعیت بیشتری هستند و کاربری اصلی آنها مسکونی است. شهروندان محلات جمهوری، جمالزاده و انقلاب از امکانات فرامنطقه‌ای تفریحی، فرهنگی و ورزشی مناطق ۶ و ۲ استفاده می‌کنند. این مناطق از امکانات بیشتری برخوردارند و به منطقه ۱۱ نزدیک‌ترند. کاربری این محلات اداری، تجاری، سیاسی و فرامنطقه‌ای (مراکز سیاسی، بین‌المللی، نظامی و...) است و جمعیت مسکونی زیادی نسبت به محلات جنوبی منطقه ندارند (خیراندیش، ۱۳۹۰).

۲. کمبود فضاها و مشکلات و محدودیت استفاده از آنها: یکی از دلایل ضرورت احداث مجموعه شهربانو برای منطقه، کمبود فضاها و امکانات فرهنگی و محدودیت‌های استفاده از آنان است زیرا برای بانوان جامعه شهری تهران به طور کلی و بانوان منطقه ۱۱ مکان‌هایی در نظر گرفته شده بسیار کم است. این فضاها محدودیت‌های زیادی دارند؛ محدودیت‌هایی که برخی مواقع در باورهای فرهنگی ریشه دارد؛ محدودیت‌هایی که بانوان آنها به خاطر نوع پوششان دارند و اگر مجموعه‌ای برای بانوان و مخصوص آنها درست شود، بالطبع بسیاری از این محدودیت‌ها رفع می‌شود. نبود فضای سبز مناسب در سطح منطقه برای زنان یکی از مشکلات اصلی زنان و دختران در منطقه است. پارک رازی یکی از بزرگترین فضاهای مورد استفاده اکثر شهروندان بویژه زنان و دختران است. به دلیل موقعیت نامناسب پارک رازی و نداشتن امنیت اجتماعی، از این پارک استفاده زیادی نمی‌شود. دلیل عدم استقبال شهروندان از این فضای سبز نزدیکی پارک رازی به فضاهایی همچون خیابان گمرک که اغلب فضای مردانه‌ای است و زنان تمایل زیادی برای عبور از این خیابان و وارد شدن به پارک رازی ندارند زیرا احساس ناامنی می‌کنند (سرمدیان، ۱۳۹۰).

*اهداف اصلی و فرعی پروژه

بر اساس «دستورالعمل اجرایی مجموعه شهربانو» شهرداری تهران هدف از اجرای طرح به شرح زیر مطرح شده است:

۱. طراحی مدلی از فضا و کالبدی به منظور برآورده نمودن نیازهای واقعی بانوان شهر؛
۲. سالم و امن سازی محیط فعالیت‌های زنان؛
۳. اشتغال‌زایی برای بانوان؛
۴. شکل‌گیری تعاملات میان زنان متعهد و متخصص؛
۵. رفع نیازهای زنان در یک محیط زنانه توسط دیگر بانوان توانمند؛
۶. تعمیق فرهنگ حجاب و عفاف؛
۷. سالم‌سازی اوقات فراغت بانوان از طریق ورزش و ...؛
۸. انجام اقدامات هنری توسط بانوان برای بانوان؛
۹. انجام اقدامات فرهنگی توسط بانوان برای بانوان؛
۱۰. اختصاص مکانی خاص برای فعالیت‌های بانوان منطقه (اداره کل امور بانوان شهرداری تهران، دستورالعمل اجرایی مجموعه شهربانو، ۱۳۹۰).

*شهربانو

شهربانو مرکز فرهنگی ورزشی، علمی، هنری و خدماتی است که بسته به نیازسنجی مناطق در قالب‌های متفاوت تعریف خواهد شد. بر اساس «دستورالعمل اجرایی مجموعه شهربانو» در این مراکز برنامه‌ها و فعالیت‌های زیر اجرا خواهد شد اما مطابق با دستورالعمل شهرداری کل، شهرداری مناطق باید بر اساس نتایج پژوهش حاضر، منطقه‌ای متناسب با اولویت‌ها، نیازها و قابلیت‌های گروه‌های تحت‌تأثیر، اقدام به برنامه‌ریزی فعالیت‌ها و برنامه‌های مجموعه شهربانو نمایند. فعالیت‌ها و خدمات مجموعه شهربانو به شرح زیر ارائه می‌گردد:

۱. مرکز آموزش (آموزش هنرهای دستی، زبان انگلیسی، کامپیوتر، قرآن، مهارت‌های

- زندگی و خدمات مشاوره‌ای)
۲. خدمات خانه‌اسباب‌بازی (با فعالیت‌های آموزشی تفریحی پذیرای نونهالان ۴-۷ سال می‌باشد)؛
۳. خدمات ورزشی (سالن ایروبیک، سالن بدنسازی، سالن یوگا، سالن رزمی، استخر سونا، جکوزی)؛
۴. خدمات نمایشی (سالن آمفی تئاتر، سالن سینما، کنفرانس و جلسات گروه‌های مختلف و...)
۵. کتابخانه تخصصی و قرائت‌خانه خصوصاً برای دختران جوان در سن کنکور؛
۶. کافی نت (خدمات تایپ و دسترسی آسان به اینترنت و خدمات الکترونیکی و...)
۷. پاتوق گفتگو و جشن تولد (کافی شاپ)؛
۸. خدمات مربوط به پوشش و لباس، خیاطی به صورت تک‌دوزی و... (مزون)؛
۹. خدمات بهداشتی - آرایشی (تغذیه، پیرایش، آرایش، ماساژ صورت و بدن) و آموزش‌های پیشرفته همراه با مدارک مربوطه؛
۱۰. تعریف مراکز خاص متناسب با نیاز منطقه مثل باشگاه خنده، خانه مهارت‌ها و مشاوره؛

*وضعیت جامعه تحت‌تأثیر

- ویژگی‌های اجتماعی و فرهنگی منطقه ۱۱

در اینجا ویژگی‌های جامعه تحت‌تأثیر را متناسب با شرایط و موارد مرتبط با احداث پروژه ارزیابی می‌کنیم. شرایط فرهنگی، مذهبی جامعه شهری به گونه‌ای است که زنان و دختران به راحتی نمی‌توانند در فضاهای عمومی (پارک‌ها) هیجان‌ها و ناراحتی‌های خود را تخلیه کنند؛ حتی عده زیادی از زنان و دختران نمی‌توانند از برنامه‌های ورزشی فضاهای عمومی و پارک‌ها همچون دویدن و از وسایل ورزشی (پیست‌ها تندرستی پارک‌ها) استفاده نمایند. در مجموعه شهربانو که مخصوص بانوان است این زمینه بسیار مناسب خواهد بود. سازمان آموزش و پرورش در فعالیت گروهی از دختران دانش‌آموز

را در فضایی جداگانه تربیت کرده بود. پسران نوجوان و جوان فضاهای ورزشی و تفریحی زیادی برای تخلیه هیجان و شادی دارند در حالی که دختران نوجوان و جوان از اینگونه فضاها و امکانات محروم هستند (رحیم‌نژاد، ۱۳۹۰).

برخی از پارک‌های تهران، فضای مجزایی برای ورزش بانوان دارد. اینکه زنان و دختران در مجموعه شهربانو می‌توانند ورزش ایروبیک کنند فرصت بسیار مناسبی است اما برخی از زنان به دلیل اعتقادات مذهبی نمی‌توانند از فضاهای ورزشی بیرون استفاده کنند. در برخی از پارک‌های تهران فضاهای ورزشی خاص بانوان وجود دارد اما در پارک رازی با وجود اینکه پارک بسیار بزرگ است و قابلیت‌ها و ظرفیت‌های زیادی دارد ولی تاکنون فضای خاصی به زنان اختصاص داده نشده است. (مصاحبه با مسئولان آموزشگاه گل و گیاه مجموعه رازی، ۱۳۹۰). مهمترین مسأله‌ای که برای احداث مجموعه شهربانو باید فراهم شود، بحث امنیت اجتماعی محیط مجموعه است. اگر این شرایط فراهم شود اکثر زنان و دختران از آن استفاده می‌کنند. امنیت اجتماعی را در اطراف مجموعه شهربانو با دو روش می‌توان فراهم کرد: ۱. حضور نیروی انتظامی در محل ۲. شرایط به گونه‌ای باشد که زمینه حضور مردم و گروه‌های زیادی از شهروندان را در محیط فراهم کنیم. اگر فضای اطراف مجموعه شلوغ و پر از ازدحام باشد از زمینه حضور افراد مزاحم و خلافکار کاسته می‌شود. زنان در فضاهای خلوت احساس ناامنی می‌کند؛ به اعتقاد زنان مصاحبه شونده اگر امنیت مجموعه شهربانو از طریق پلیس نیروی انتظامی فراهم شود، بسیار مناسب‌تر خواهد بود. گشت‌های موتوری پلیس نیز نقش مهمی در برقراری امنیت این فضا خواهد داشت (مصاحبه گروهی با زنان ساکن منطقه ۱۱ واقع در پارک رازی، ۱۳۹۰).

ب- مبانی نظری

بر اساس مطالعات موجود زنان ۶۰ تا ۷۰ درصد فقرای جهان را تشکیل می‌دهند و احتمال فقر در میان زنان افزایش یافته است. مشکلات ناشی از فقر زنان، توجه سیاستگذاران و برنامه‌ریزی کشورهای در حال توسعه را به این موضوع جلب کرده

است. (برنامه سازمان ملل متحد، ۱۹۹۵: ۴) عوامل بسیاری به عنوان متغیرهای مؤثر در زنانه شدن فقر مطرح است مانند نابرابری در حقوق و آنچه زنان در مقام شهروند باید استحقاق برخوردار از آن را داشته باشند؛ نابرابری در قابلیت‌ها در نتیجه نابرابری در فرصت‌ها. پیامدهای نابرابر سیاست‌های تعدیل ساختاری، زنانه شدن بخش غیررسمی اقتصاد و محرومیت زنان از امتیازات اشتغال رسمی، مهاجرت و جنگ‌ها، از بین رفتن شبکه حمایت‌های خانوادگی، قومی و... نه تنها به زنانه شدن فقر بلکه به پیوستن قشر خاصی از زنان یعنی «زنان سرپرست خانوار» به «فقیرترین فقرا» انجامیده است (چانت، ۱۹۹۷ الف؛ مقدم، ۱۹۹۷: کبیر، ۲۰۰۳؛ به نقل از شادی‌طلب و گرایبی‌نژاد، ۱۳۸۳: ۷۰-۷۱). بنابراین برای تبیین و تحلیل اینگونه اثرات و پیامدها از نظریات اوقات فراغت و توانمندسازی زنان استفاده خواهد شد.

* نظریه‌های اوقات فراغت

اوقات فراغت خود از دو کلمه (اوقات و فراغت) ترکیب شده است و ضروری است که قبل از بیان تعریف و مفهوم آن به معنای لغوی این دو کلمه اشاره کنیم. اوقات در لغت جمع کلمه وقت یعنی هنگام‌ها، روزگاریها و ساعات در زبان فارسی، فراغت در لغت به معنای آسودگی و آسایش است و معمولاً در مقابل کارها و درگیری‌های روزمره که نوعاً موجب خستگی می‌شود به کار می‌رود. در معنای دیگری آمده است که فراغت در لغت به معنای فراغ، آسایش، آرامش و استراحت است و آزاد بودن از کار روزانه و هرگونه مجال و فرصت دیگر نیز معنی می‌دهد. فراغت به فعالیت‌هایی که ممکن است فرد به اختیار خود برای استراحت، سرگرم ساختن خود، افزودن به دانش خود یا توسعه مهارت‌هایش سود گیرد نیز گفته می‌شود. فراغت به مثابه حالتی از بودن است. پی‌یر معتقد است: اوقات فراغت مشتمل بر یک حالت روحی روانی است. نتیجه ساده عوامل خارجی نیست، همینطور نتیجه اجتناب‌ناپذیر وقت آزاد و تعطیل هم نیست بلکه در درجه اول یک نوع طرز فکر و یک حالت روحی است (تورکلیدسن، ۱۳۸۲). اوقات فراغت به فرد امکان می‌دهد که کارهای تکراری و قراردادی را که نهادهای اساسی

جامعه به او تحمیل می‌کنند، پشت سرگذارد و به حوزه‌های فراتر از خویشتن پا بگذارد که در آن نیروهای آفریننده‌اش آزادانه بتواند با ارزش‌های مسلط تمدنش به مخالفت برخیزد یا آنها را تقویت کند. خواندن یک کتاب، فراگرفتن یک هنر، پرداختن به یک فعالیت ورزشی، تماشای تلویزیون، گوش کردن به رادیو یا نوار، رفتن به سینما، تئاتر، میهمانی یا گردش، همه می‌توانند بخشی از گذران اوقات فراغت باشد. (قلی‌زاده، ۱۳۸۱). پیر بوردیو در کتاب «تمایز» خود تمایزهای اجتماعی را در مجموعه متنوعی از اعمال که معمولاً به فراغت مربوط می‌شوند می‌جوید مثل تعطیلات، ورزش‌ها، مطالعه، موسیقی و امور ذوقی، سبک زندگی و سلیقه را از این طریق می‌توان دریافت. توجه به نقش فراغت و اهمیت آن در زندگی روزمره انسان معاصر، نشانگر اهمیت یافتن و استقلال یافتن آن از کار است (بوردیو، ۱۳۹۱: ۸۹).

* توانمندسازی زنان

پژوهشی از کارگروه «جنسیت و شاخص‌ها» وابسته به کمیسونی زنان و توسعه، یک روش پویا برای ایجاد شاخص‌های توانمندسازی به کار گرفته شده است. توانمندسازی دو جنبه دارد:

۱. فردی: کسب استقلال بیشتر و ظرفیت مضاعف‌تر و همچنین ابزار گسترش فرصتها.

۲. جمعی: ظرفیت یک گروه برای اعمال تغییر اجتماعی و حرکت به سمت یک جامعه برابر و عادل بویژه در ارتباط با زنان و مردان.

توانمندسازی یک مفهوم جدید نیست بلکه به کار بردن این مفهوم به دهه ۱۹۶۰ بر می‌گردد. از سال ۱۹۸۵، جنبش‌های فمینیستی دیده توانمندسازی را از یک طرف به عنوان در دست گرفتن قدرت از طریق افزایش عزت نفس و اعتماد به نفس و همچنین توانایی انتخاب جهت زندگی یک فرد تلقی می‌نمودند. مفهوم توانمندسازی پس از کنفرانس پکن (۱۹۹۵) مورد استفاده قرار گرفت. بیانیه پکن توانمندسازی زنان را به عنوان یک راهبرد کلیدی برای توسعه معرفی نمود: «توانمندسازی زنان و مشارکت کامل آنها

براساس برابری در تمامی حوزه‌های جامعه، از جمله مشارکت در فرایند تصمیم‌گیری و دسترسی به قدرت، همگی برای رسیدن به برابری، توسعه و صلح و ثبات ضروری است»

نایلا کبیر (۱۳۸۹) توانمندسازی را می‌توان کسب قدرت به طور فردی یا جمعی تعریف نمود. توانمندسازی در بین افراد یا یک جامعه عمدتاً به توانایی آنها برای انجام کنش‌ها به صورت مستقل اطلاق می‌شود اما این مفهوم همچنین به ابزار مورد نیاز و فرایند داشتن توانایی جهت انجام کنش و تصمیم‌گیری بدون در نظر گرفتن زندگی و جامعه نیز اطلاق می‌شود؛ بنابراین توانمندسازی یک فرایند است، یک ساختار دوجبهی پویا از هویت است، در سطح فردی و چه در سطح گروهی. این رویکرد توسط بسیاری از سازمانهای فمینیستی و NGOها اتخاذ شده است؛ این سازمانها بر این باورند که فرایند توانمندسازی باید به چهار سطح تقسیم شود: اعمال قدرت بر ۲- برخورداری از قدرت ۳- قدرتمندبودن با ۴- قدرت درونی. (کمیسیون زنان و توسعه، ۲۰۰۲).

شاخص‌های توانمندسازی در سطح فردی:

- ۱- منابع اقتصادی ۲- منابع انسانی ۳- منابع سیاسی - اجتماعی ۴- شاخص‌های سطح «دارایی» ۵- شاخص‌های سطح «دانش» ۶- شاخص‌های سطح «اراده» ۷- شاخص‌های سطح «ظرفیت»

توانمندسازی زنان (گراون و رانو جویپتا و زاهیا خان، ۲۰۰۲)

مفهوم توانمندسازی با برابری جنسیتی ارتباط تنگاتنگی دارد ولی مفهوم کاملاً مجزا است. براساس ادبیات نظری توانمندسازی زنان، مامهاترا، شولر و بوایندر (۲۰۰۲). توانمندسازی را فرایندی می‌دانند که بیانگر تغییر طی یک دوره زمانی است و مستلزم این است که افراد توانمند شده به عنوان یک عامل مهم در آن فرایند تغییر دخیل باشند. بسیاری از متخصصان این حوزه بر این نظرند که یک زن توانمند شده زنی است که عاملیت لازم برای دست زدن به انتخاب‌های استراتژیک را داشته و منابع و تصمیماتی را که بر زندگی تأثیر بسزایی دارند، تحت کنترل خود داشته باشد. (کبیر، ۱۳۸۹). هسته

مفهوم توانمندساز در توانایی زن برای تحت کنترل داشتن سرنوشت خود قرار دارد؛ این بدین معناست که برای توانمند کردن زنان نه تنها آنها باید تواناییهای برابر (نظیر تحصیلات و بهداشت)، دسترسی به منابع و فرصت‌ها داشته باشند (نظیر ملک و اشتغال، بلکه آنها باید عاملیت استفاده از این حقوق، تواناییهای، منابع و فرصت‌ها را نیز داشته باشند تا بتوانند به انتخاب‌ها و تصمیم‌گیری‌های استراتژیک دست بزنند (نظیر انتخاب‌ها و تصمیم‌گیری‌های در سطح رهبری و شرکت در انجمن‌های سیاسی) (گراون و رائو جویتا و زاهیا خان، ۲۰۰۲).

روش پژوهش

روش مورد استفاده در این پژوهش روش تحقیق کیفی با استفاده از بررسی ارزیابی اثرات اجتماعی (اتا) و تکنیک مصاحبه است.

الف- ارزیابی اثرات اجتماعی (اتا): در این روش طی ده مرحله، پیامدهای اجتماعی پروژه مورد ارزیابی قرار می‌گیرد. در اینجا مراحل پژوهش اتا به طور خلاصه ارائه می‌گردد: (۱) ارزیابی نیاز به اتا: بر اساس رویه‌های قانونی و ویژگی‌های اقدام توسعه‌ای، پتانسیل بروز تنش و تعارضات اجتماعی و گستردگی پیامدهای پروژه، ارزیابی اثرات اجتماعی (اتا) تصمیم گرفته خواهد شد. (۲) در بخش شناسایی اقدام توسعه‌ای: شرح دقیقی از ساختار کلی، فعالیت‌ها و اهداف اقدام توسعه برای شناسایی آن ارائه می‌گردد. (۳) دامنه‌یابی: در این بخش مرزهای جغرافیایی و انسانی متأثر از اقدام توسعه‌ای بر اساس تعریف پیامدها شناسایی متغیرها و مقولاتی که با تأثیرات اقدام مرتبط هستند؛ در این بخش بر اساس یافته‌های اولیه ماتریس دامنه‌یابی طراحی می‌گردد. این ماتریس جدولی است که در سطرهای آن تأثیرات احتمالی و در ستون‌ها خصایصی که برای تأثیر شناسایی شده است نوشته می‌شود. هر تأثیر در ردیف نوشته شده و خصایص شناسایی شده برای آن بر اساس مقوله‌بندی یازده‌گانه ارائه شده مشخص می‌شود. جدول پیامدها و ذی‌نفعان یکی از ابزارهایی است که به ارائه یافته‌ها و مستندات پژوهش کمک می‌کند. در ستون‌های جدول ذی‌نفعان، هر گروه - حقیقی یا حقوقی - از ذی‌نفعان نوشته می‌شود و

خانه‌های این جدول اطلاعاتی درباره این گروه در رابطه با اقدام برنامه‌ریزی شده ارائه می‌دهند. همچنین در این بخش افراد، گروه‌ها و محلاتی به عنوان برندگان یا بازندگان شناسایی شده‌اند. ملاک و معیار این عنوان تأثیرپذیری از اثرات منفی دوره ساخت و منتفع شدن از اثرات مثبت پروژه در دوره بهره‌برداری بوده است (فاضلی، ۱۳۸۸: ۱۴۲).

۴) جمع‌آوری داده‌های پایه‌ای: هدف ارائه توصیف دقیقی از اجتماع موجود در منطقه جغرافیایی متأثر از اقدام و کسب داده‌هایی است که بتوان بر مبنای آن‌ها، تأثیرات و واکنش‌های آنها را درک کرد. ۵) برآورد تأثیرات احتمالی: هدف از این مرحله برآورد و سنجش تأثیراتی است که ممکن است بر اثر اقدام توسعه به وجود آیند. ۶) براساس ارزیابی گزینه‌های بدیل بسته به ماهیت تأثیرات اقدام، سناریوهای مختلفی (خوش‌بینانه، بدبینانه و واقعی) طراحی می‌گردد. ۷) مطالعه تأثیرات مهم: تأثیراتی که بر اثر اجرای اقدام توسعه‌ای به وجود می‌آیند از بقیه مهم‌تر هستند. ۸) ارائه پیشنهادهایی برای تعدیل پیامدها. اثرات منفی پروژه مورد مطالعه قرار می‌گیرد و پیشنهادهایی برای تقویت اثرات مثبت و کاهش اثرات منفی پروژه ارائه خواهد شد.

۹) طراحی نظام نظارت و اجرا: علاوه بر شناخت اثرات منفی و مثبت پروژه، راهکارهای متناسب با آنها برای کاستن از خسارت به مردم ارائه خواهد گردید. ۱۰) جمع‌بندی و نتیجه‌گیری: در این بخش بر اساس یافته‌های پژوهش به تحلیل و تبیین یافته‌ها و ارائه راهکارها می‌پردازیم.

ب- برای جمع‌آوری اطلاعات از روش مصاحبه عمیق با زنان و دختران ساکن منطقه ۱۱ تهران استفاده گردید و محقق در این پروژه با قصد و نیت قبلی، زنان و دختران منطقه ۱۱ و یا مسؤولان شهرداری را که به نوعی با ایجاد این پروژه درگیر بودند، مورد مصاحبه قرار دادیم.

* جامعه آماری پژوهش

جامعه آماری این پژوهش همه زنان و دختران ساکن منطقه ۱۱ تهران هستند که با بهره‌برداری از برنامه‌ها و فعالیت‌های مجموعه شهربانو از آن استفاده خواهند نمود.

* نمونه آماری پژوهش

بر اساس اسناد موجود برنامه‌ها و فعالیت‌های مجموعه شهربانو متعلق به تمامی زنان و دختران محلات منطقه ۱۱ می‌باشد. این پروژه می‌تواند برخی از زنان و دختران ساکن منطقه را در شدت و عمق متفاوتی تحت تأثیر قرار دهد. بر اساس مصاحبه‌های اولیه با زنان ساکن منطقه و مسئولان شهرداری و زنان فعال در ادارات مختلف منطقه، بسیاری از این گروه‌ها شناسایی شده است؛ بنابراین برای مطالعه درست و دقیق‌تر این پروژه بر زنان و دختران منطقه باید نمونه آماری مورد نظر، زنان و دخترانی که به احتمال زیاد از برنامه‌های مجموعه شهربانو استفاده می‌کند انتخاب شدند و برای انجام مصاحبه‌های عمیق فردی و گروهی ۳۰ نفر از بین زنان منطقه از بین مسئولان شهرداری منطقه، زنان عضو شورایی محلات، فرهنگسراها، سرای محله، خانه فرهنگ، مراکز آموزشی ساکنان منطقه انتخاب گردیدند.

یکی از دلایل انتخاب این افراد در نمونه آماری، شناخت این گروه‌ها با نیازها و مشکلات زنان و دختران منطقه و برنامه‌ها و فعالیت‌های تفریحی، فرهنگی، هنری، آموزشی، ورزشی و کارآفرینی مراکز موجود است.

پژوهش دیگران

تاکنون درباره بررسی اثرات پروژه‌های شهری کارهای گوناگونی صورت گرفته است چنانچه ربانی و کیانپور (۱۳۹۰) در طرح ارزیابی تأثیر محلی خدمات شهری از دید شهروندان ساکن در مناطق مختلف اصفهان، به بررسی اهمیت مشارکت شهروندان در امور محلی و چگونگی ایجاد احساس تعلق ساکنان به محله خود پرداخته‌اند و در این طرح، ضمن بحث در خصوص ارزیابی تأثیر محلی مشارکت شهروندان، اهمیت این موضوع و پیامدهای آن را برای برنامه‌ریزان و مدیران محلی نشان داده‌اند. در تحقیق مشابهی نوابخش و نعیمی (۱۳۹۰) به تبیین عوامل اجتماعی مؤثر بر جلب مشارکت شهروندان، در تفکیک و جمع‌آوری زباله‌های خانگی در منطقه ۱۳ شهرداری تهران با سه رویکرد جامعه‌شناختی، روانشناختی و رویکرد ترکیبی به رابطه بین سن، وضعیت تأهل و

میزان مشارکت شهروندان در تفکیک و جمع‌آوری زباله‌های خانگی پرداخته‌اند. در تحقیق مشابه دیگری سعیدی و دیگران (۱۳۹۰) به بررسی رابطه‌ی احداث پروژه‌های شهری و آسیب اجتماعی با نگاهی به سوله‌ی بازیافت زباله‌ی کن منطقه ۹ تهران، پیامدهای منفی و مثبت احداث این مجموعه برای ساکنان منطقه را مورد تحقیق قرار داده‌اند. گرچه کارهای گوناگونی در خصوص اثرات اجتماعی پروژه‌ها صورت گرفته است، مقاله حاضر با رویکردی متفاوت به بررسی مصرف‌کنندگان فضاهای شهری با نگاهی به مجموعه شهربانو که اولاً مختص به زنان است و دیگر فقط نظرات زنان برای احداث این پروژه پرداخته است و سرانجام با توجه به کمبود فضاهای مصرف شهری برای زنان و اهمیت آن، نگاه متفاوتی نسبت به تحقیقات دیگران دارد و به بررسی اثرات اجتماعی احداث این مجموعه (شهربانو) در منطقه ۱۱ تهران پرداخته است.

یافته‌های پژوهش

فضاهای شهری، به عنوان عرصه‌های زندگی اجتماعی، بستری برای انجام تعاملات و ارتباطات اجتماعی هستند، در این عرصه‌ها فرصت آن وجود دارد تا کنش‌گران خارج از عرصه‌های خصوصی و نیمه‌خصوصی، با دیگرانی که نمی‌شناسند در استفاده از یک فضا، سهیم شده و در آن فعالیت نمایند. این فضاها با توجه به خاصیت عمومی و اجتماعی که دارند به ساخت و بازتولید مناسبات اجتماعی کمک نموده و باعث تقویت آن‌ها می‌شود. همچنین کوین لینچ (۱۹۷۲) اعتقاد دارد فضاهای شهری صحنه‌ای است که داستان زندگی جمعی در آن گشوده می‌شود و در این فضا فرصت آن وجود دارد که برخی مرزهای اجتماعی شکسته شده و برخوردهای از پیش تدوین‌نیافته اتفاق افتاده و افراد در یک محیط اجتماعی جدید با هم ارتباط برقرار کنند. (ربانی، حبیبی، ۱۳۹۰: ۶).

چنانکه مصرف‌کنندگان مجموعه شهربانو دارای این اعتقاد بودند که اجرای این مجموعه دارای پیامدهایی است، نظر به اینکه ارائه‌ی کلیه موارد مورد سنجش قرار گرفته در چارچوب این مقاله نمی‌گنجد، بنابراین به ارائه و بررسی مهمترین آنها اکتفا می‌شود:

* آسیب‌های اجتماعی زنان و دختران منطقه

در این منطقه فضاهای مناسب و کافی برای تخلیه هیجان‌ها و خستگی و مشکلات روحی زنان و دختران بسیار کم است. بسیاری از زنان و دختران منطقه که در برنامه‌های خانه سلامت یا خانه فرهنگ شرکت می‌کنند، نسبت به بدنامی پارک رازی دیدگاه منفی دارند و به استفاده از برنامه‌های مجموعه پارک رازی تمایل ندارند. پاکسازی شود و فضای امنیت ایجاد شود (سرمدیان، ۱۳۹۰).

مهم‌ترین آسیب اجتماعی زنان منطقه، اعتیاد شوهران آنان است. برخی از افراد معتاد پارکی در روبروی فرهنگسرای انقلاب، شیشه و کراک مصرف می‌کنند و در اطراف آنها زنان و کودکان استراحت می‌کنند. این عمل در واقع یک آموزش کامل برای خانم‌ها و کودکانی که آنجا نشسته بودند بود و این مسأله تهدیدی جدی برای خانم‌ها محسوب می‌شود (هوشیار، ۱۳۹۰).

بیکاری دختران و زنان تحصیل‌کرده یکی از چالش‌های اصلی آنان محسوب می‌گردد. بیکاری دختران تحصیل‌کرده آنان را به فضای اینترنت و چت و روابط دوستی کشانده است و بالا رفتن سن ازدواج دختران تحصیل‌کرده مشکلات زیادی برای آنان ایجاد کرده است. محلاتی که پایین‌تر از خیابان امام خمینی واقع شده‌اند نسبت به محلات شمالی این خیابان بافت مسکونی بسیار قدیمی و فقیرتری دارند و مشکلات اجتماعی و فرهنگی زیادی دارند (حمیدی، ۱۳۹۰).

* وضعیت امکانات فرهنگی و اجتماعی زنان منطقه ۱۱

در منطقه ۱۱ یک مجموعه ورزشی الزهرا داریم که مختص بانوان است، همچنین سه مجموعه فرهنگسرا (رازی، حر و انقلاب) وجود دارد (خیراندیش، ۱۳۹۰).

۲. عدم نیازسنجی برای شناخت اولویت‌های اصلی برنامه‌های مورد نیاز و علاقه زنان: فضاهایی که برای برگزاری کلاس‌های آموزشی و فرهنگی در سطح منطقه وجود دارد اما زنان و دختران از این برنامه‌ها به طور مؤثر و مدام استفاده نمی‌کنند. فضاهای تفریحی و فرهنگی مخصوص بانوان در سطح منطقه کم وجود دارد. زنان معمولاً از فضاهای

تفریحی عمومی که اغلب مختص مردان است استفاده می‌کنند (رحیم‌نژاد، ۱۳۹۰). در طرح‌های شهرداری که تاکنون انجام داده، مطالعات نیازسنجی درستی صورت نگرفته است؛ یعنی کارهای مطالعاتی قبل از انجام این برنامه‌ها صورت نگرفته است (هوشیار، ۱۳۹۰).

۳. هزینه بالای برنامه‌ها و خدمات مجموعه‌های فرهنگی و اجتماعی: یکی از مهمترین مشکلات زنان منطقه در زمینه استفاده از برنامه‌ها و فعالیت‌های فرهنگسراها و اماکن ورزشی، هزینه برنامه‌هاست. با توجه به اینکه زنان منطقه فقیر هستند، وجود هزینه‌ها موجب عدم استفاده از اینگونه برنامه‌ها می‌شود. کمبود برنامه‌های آموزشی فرهنگی، مشکلات اقتصادی زنان، مسائل مرتبط با خانواده (اختلافات زناشویی)، کمبود تفریحات سالم (استخر و سونا برای زنان) در منطقه، کمبود امکانات ورزشی و اوقات فراغت، کم توجهی فرهنگ مردم به ورزش بانوان، باورهای فرهنگی منفی اقوام به ورزش خانواده و زنان، زنان در محیط خانواده شادی کم دارند (حمیدی، ۱۳۹۰).

* گسترده‌گی پیامدهای پروژه

در ادامه بر اساس شاخص‌های مورد نظر برخی پیامدهای اجتماعی، فرهنگی، اوقات فراغت، روحی و روانی و ... پروژه بر گروه‌های تحت تأثیر ارائه می‌گردد. گسترده‌گی و دامنه این پیامدها، مطالعه ارزیابی اثرات اجتماعی و فرهنگی پروژه را در منطقه ۱۱ ضروری می‌سازد.

الف. پیامدهای اجتماعی

بر اساس مصاحبه‌های عمیق فردی و گروهی با زنان منطقه ۱۱ تهران، پیامدهای اجتماعی پروژه در شاخص‌های زیر مورد ارزیابی قرار گرفته است که به نتایج برخی از آنها اشاره می‌گردد:

* تحکیم بنیان خانواده: اجرای برنامه‌های آموزشی مرتبط با مسائل زناشویی، آیین همسرمداری و روابط جنسی همسران و در مجموعه شهربانو، موجب بهبود روابط همسران در محیط خانواده خواهد شد. استفاده از برنامه‌های متنوع مجموعه شهربانو

موجب می‌شود زنان موفقیت بیشتری در زندگی خانوادگی خود داشته باشند. افزایش شادی و نشاط زنان و دختران از مهمترین پیامدها در محیط خانواده است. اگر زنان در خانواده شادی و آرامش داشته باشند، همه اعضای خانواده شاد هستند و آرامش دارند و اگر ناراحتی و افسردگی داشته باشند؛ کل اعضای خانواده ناراحت خواهند بود. بهره‌مندی زنان از این گونه برنامه‌ها در طولانی مدت موجب تحکیم بنیان خانواده می‌گردد (حمیدی، ۱۳۹۰).

* بهبود روابط افراد همسران در محیط خانواده و کاهش خشونت: آگاهی ناشی از استفاده زنان از برنامه‌های مجموعه شهربانو نحوه تعامل آنان را با شوهران خود تغییر خواهد داد (رحیم‌نژاد، ۱۳۹۰). با توجه به اینکه اوقات فراغت زنان پر خواهد شد، زمان کمتری در محیط خانواده برای ایجاد مشاجره و اختلاف با شوهران وجود دارد و زمان کمتری برای افکار منفی وجود دارد. اکثر زنان ساکن منطقه ۲ گروه هستند.

* بهبود روابط بین مادر و دختر در محیط خانواده: حضور و استفاده مؤثر زنان و دخترانشان به طور همزمان از برنامه‌ها و فعالیت‌های مجموعه شهربانو، موجب برقراری روابط دوستی و صمیمی بین مادر و فرزند (دختر) می‌گردد. اینگونه ارتباطات بین مادر و دختر باعث اعتماد بیشتر فرزندان به مادران می‌گردد و فضای تعامل و احساسات بین آنها برقرار می‌گردد. این مسأله در نهایت موجب جلوگیری از حضور دختران نوجوان و جوان از فضاهای عمومی پارک‌ها و دنیای مجازی اینترنت که خطرات و ریسک‌هایی برای آنان دارد، خواهد شد (خیراندیش، ۱۳۹۰).

* کمک به مادران در زمینه درست تربیت فرزندان برای آینده زندگی: برنامه‌های آموزشی مجموعه شهربانو در طولانی مدت موجب می‌شود مادران از آموزش‌هایی که در راستای تربیت فرزندان دیده‌اند استفاده کنند. شکل‌گیری تعاملات اجتماعی حضور مؤثر زنان و دختران در مجموعه شهربانو، موجب شکل‌گیری تعاملات اجتماعی و یادگیری و پرورش فکری آنان می‌شود. تداوم این وضعیت موجب جلوگیری از انحرافات اخلاقی و آسیب‌های اجتماعی زنان و دختران خواهد گردید (بدیعی، ۱۳۹۰).

* کاهش آسیب‌های اجتماعی و انحرافات اخلاقی: تجربه‌ی احداث فضاهای تفریحی و فرهنگی خاص زنان در شهر تهران، نشان‌دهنده‌ی سودمند بودن اینگونه پروژه‌ها بوده است. با اجرای برنامه‌های مجموعه، اوقات فراغت دختران پر می‌شود. به طوری که قبلاً دختران در محیط‌هایی مثل پارک رازی با دختران همانند خودشان که سیگار و مواد مخدر مصرف می‌کردند آشنا می‌شدند و ارتباط برقرار می‌کردند اینگونه ارتباطات موجب بروز رفتارهای پرخطر و آسیب‌های اجتماعی برای آنان می‌گردید (سرمدیان، ۱۳۹۰).

* افزایش توانمندی اجتماعی، روحی، روانی و جسمی زنان و دختران
اجرای این پروژه در زمینه‌ی اجتماعی، پیامدهای منفی نیز ممکن است به دنبال داشته باشد که در ادامه به برخی از آنها اشاره می‌شود:

* شکل‌گیری اختلافات در محیط خانواده: شرکت زنان خانه‌دار در برنامه‌ها ممکن است موجب اختلاف بین زن و مرد گردد.

* افزایش انحرافات اخلاقی در بین دختران جوان استفاده‌کننده‌ی برنامه‌های مجموعه‌ی شهربانو

* افت تحصیلی دانش‌آموزان دختر

ب. تأثیر پروژه بر اوقات فراغت زنان و دختران

* دستیابی زنان به فرصت‌های برابر در زمینه‌ی استفاده از خدمات اجتماعی و اوقات فراغت موجود در شهر تهران.

* بهبود وضعیت اوقات فراغت زنان و دختران منطقه

ج. پیامدهای فرهنگی و مذهبی

* افزایش آگاهی زنان و دختران در زمینه‌ی ارزش‌های اخلاقی و مذهبی و پای‌بندی بیشتر آنان به امور مذهبی و اخلاقی

* افزایش آگاهی زنان و دختران در محیط زندگی و جامعه: آموزش مهارت‌های اجتماعی روابط جنسی پرخطر با جنس مخالف، برای زنان و دختران منطقه موجب افزایش سطح آگاهی آنان در زندگی اجتماعی و خانوادگی می‌گردد. در مجموعه‌ی شهربانو

برای اجرای برنامه‌ها و آموزش‌ها نیاز است که نخست یک مرحله پیش آموزش در مورد برنامه‌ها و فعالیت‌ها صورت گیرد تا دختران با نوع برنامه‌ها و نحوه اجرای برنامه‌ها و هدف آن آشنایی کامل داشته باشند. این پیش آموزش موجب یادگیری بیشتر دختران می‌شود (سرمدیان، ۱۳۹۰). اجرای اینگونه برنامه‌ها موجب افزایش سطح آگاهی و علمی زنان در ارتباط با موضوعات عمومی و زندگی می‌شود. (بدیعی، ۱۳۹۰).

* افزایش اعتماد به نفس دختران جوان، هویت بخشی به جوانان و افزایش آگاهی آنان به ارزش‌های خود در جامعه و کاهش آسیب‌های اجتماعی

انجام ارزیابی اجتماعی و تهیه پیوست اجتماعی مربوطه با هدف شناخت پیامدها و اثرات ناشی از احداث «مجموعه شهربانو» برای برخی از ساکنان و گروه‌های اثرپذیر از اهمیت بالایی برخوردار است. برای ارزیابی تأثیرات اجتماعی پروژه «مجموعه شهربانو» بر گروه‌های اجتماعی (زنان و دختران) سؤالات زیر مطرح است:

۱- مهمترین نیازهای زنان و دختران منطقه ۱۱ تهران که در مجموعه شهربانو می‌توان آنها را اجرا نمود کدامند؟

۲- مهمترین پیامدهای اجتماعی پروژه به صورت احتمالی کدامند؟

۳- شدت، گستره و ماندگاری این پیامدها بر گروه‌های تحت تأثیر چقدر خواهد بود؟

۴- مهمترین راه‌های جلب مشارکت زنان و دختران در برنامه‌های مجموعه شهربانو کدامند؟

۵- مهمترین برندگان و بازندگان احتمالی پروژه کدام فراد، گروه‌ها و سازمان‌ها خواهند بود؟

۶- چه راهکارهایی برای کاهش اثرات احتمالی منفی پروژه و تقویت اثرات مثبت می‌توان ارائه داد؟

بر اساس یافته‌های اولیه پژوهش، بویژه مصاحبه‌های عمیق فردی و گروهی، در جدول زیر به تفکیک شاخص‌ها، مؤلفه‌ها و فرایندها تأثیرپذیری گروه‌ها و افراد می‌پردازیم:

جدول شماره ۳-۲: شناسایی مرزهای اجتماعی تحت تأثیر پروژه مجموعه شهربانو

شاخص	افراد/ گروه‌ها/ محلات	فرایند تأثیرپذیری پروژه
پیامدهای فرهنگی و مذهبی	زنان و دختران ساکن منطقه	افزایش اعتماد به نفس دختران آگاهی هویت ایرانی اسلامی و ارزش‌های خود
		افزایش آگاهی زنان و دختران در محیط زندگی و جامعه
		افزایش آگاهی زنان و دختران در زمینه ارزش‌های اخلاقی و مذهبی (پوشش و حجاب)
		افزایش پایبندی زنان و دختران به امور مذهبی و اخلاقی
اوقات فراغت	زنان و دختران ساکن منطقه	دستیابی زنان به فرصت‌های برابر در زمینه استفاده از خدمات اجتماعی و اوقات فراغت موجود در شهر تهران
		بهبود وضعیت اوقات فراغت زنان و دختران منطقه
اجتماعی	همه شهروندان ساکن منطقه ۱۱، زنان و دختران ساکن منطقه، دانش آموزان دختر	تحکیم بنیان خانواده
		بهبود روابط همسران و کاهش خشونت در محیط خانواده
		بهبود روابط بین مادر و دختر در محیط خانواده
		کمک به مادران در زمینه تربیت درست فرزندان
		کاهش آسیب‌های اجتماعی و انحرافات اخلاقی
		افزایش توانمندی اجتماعی، روحی، روانی و جسمی زنان و دختران
		شکل‌گیری اختلافات در محیط خانواده
		افزایش انحرافات اخلاقی در بین دختران جوان استفاده‌کننده برنامه‌های مجموعه شهربانو
		افت تحصیلی دانش‌آموزان دختر

ماتریس دامنه‌یابی بر اساس یافته‌های تحقیق اثرات و پیامدهای پروژه را با شناسایی علت اثر، نتیجه اثر، شدت، گستره، زمانبندی، طول دوره تأثیر، برگشت‌پذیری به شرح زیر ارائه می‌گردد.

جدول شماره ۳-۳: ماتریس دامنه‌یابی پروژه شهربانو

تأثیر	اقدام	علت	نتیجه تأثیر	ماهیت تأثیر	شدت	گستره تأثیر	زمانبندی	طول دوره تأثیر	برگشت پذیری
افزایش امنیت روانی و اجتماعی	احداث مجموعه شهربانو	برنامه های آموزشی و اجتماعی	آرامش روحی و روانی زنان/ رضایت‌مندی	اجتماعی/ روحی و روانی	متوسط	منطقه	بعد از بهره‌برداری	میان مدت	ممکن
اشتغال‌زایی زنان سرپرست خانواد	احداث مجموعه شهربانو	برنامه‌های آموزشی و اشتغال‌زایی و کارآفرینی	توانمندسازی اقتصادی زنان سرپرست خانوار	اقتصادی	زیاد	منطقه	بعد از بهره‌برداری	بلند مدت	ندارد
تضاد منافع گروهی در محلات	احداث مجموعه شهربانو	انتخاب مکان احداث در یکی از محلات منطقه	عدم دسترسی برخی از زنان به مجموعه	اجتماعی	متوسط	برخ از محلات	بعد از بهره‌برداری	بلندمدت	دارد
افزایش آگاهی و اعتماد به نفس زنان و دختران در زمینه ارزش‌های اخلاقی و مذهبی	احداث مجموعه شهربانو	برنامه های آموزشی حجاب و پوشش، قرآن و... و ناهنجاری اجتماعی جوانان	افزایش پایبندی مذهبی و اخلاقی/ کاهش ناهنجاری اجتماعی جوانان	اجتماعی- مذهبی	متوسط	منطقه	بعد از بهره‌برداری	بلندمدت	دارد
افزایش شادی و نشاط	احداث مجموعه شهربانو	برنامه اوقات فراغت مجموعه	افزایش سلامتی روحی و روانی و آرامش	اجتماعی	زیاد	منطقه	بعد از بهره‌برداری	ماندگار	دارد
بهبود روابط افراد در محیط خانواده	احداث مجموعه شهربانو	برنامه آموزشی مهارت اجتماعی، زناشویی، آیین همسراری و....	تحکیم بنیان خانواده، کاهش خشونت خانواده	اجتماعی	زیاد	منطقه	بعد از بهره‌برداری	بلندمدت	دارد
بهبود سلامتی جسمی، روحی، روانی زنان	احداث مجموعه شهربانو	برنامه های ورزشی، جشن-ها	افزایش احساس ارزشمندی زنان به خود، رضایت‌مندی	اجتماعی/ فرهنگی	زیاد	منطقه	بعد از بهره‌برداری	بلند مدت	دارد

نتیجه گیری:

ایجاد مجموعه‌های شهری برای استفاده زنان، یکی از مباحث بنیادی توسعه پایدار شهری است. نتایج این برنامه نه تنها برای نسل کنونی بلکه برای نسل‌های بعدی قابل توجه و اهمیت است. برای استفاده بهتر از پتانسیل زنان در محیط آرام و امن به همراه برنامه‌های تفریحی، فرهنگی، آموزشی و ایجاد اشتغال این مراکز طراحی، تدوین و به اجرا گذاشته

می‌شوند. نقشی که دولت در این فرایند می‌تواند داشته باشد به مراتب مهمتر از دیگر بخش‌های خصوصی و نهادهای مدنی است زیرا دولت با در دست داشتن امکانات، سازمانها و نهادهای قانون‌گذاری، نظارت، رسانه‌های ملی، مکانیسم‌های تشویقی و بازدارنده، می‌تواند در سطوح متفاوت (کلان، میانی و خرد) برای نهادینه کردن فرهنگ استفاده زنان از این فضاها اقدام کند. یکی از فعالیت‌های مهمی که دولت در این راستا می‌تواند در پیش گیرد، آموزش کودکان نسل حاضر است. سیطره تأثیرگذاری دولت در جامعه کنونی به گونه‌ای است که در تمامی فضاهای اجتماعی، فرهنگی و محیطی وجود دارد. برنامه‌های توسعه‌مدار آموزشی، فرهنگی و ارائه امکانات و خدمات زیرساختی در راستای اجرای «طرح‌های ایجاد فضاهای شهری (شهربانو) از وظایفی است که باید مورد توجه جدی قرار گیرد. اجرای این طرح به معنی دقیق کلمه می‌تواند متبلور ارزش‌های دینی، انسانی و جهانی باشد زیرا اجرای این طرح‌ها می‌تواند در بر آوردن نمودن ارزشهای واقعی و انسانی زنان شهر سالم و امن‌سازی محیط فعالیت زنان، اشتغال‌زایی، تعمق فرهنگ حجاب و عفاف، سالم‌سازی اوقات فراغت از طریق برنامه‌های ورزشی، هنری و فرهنگی توسط بانوان برای بانوان صورت می‌گیرد. شهرداری تهران طی دهه کنونی طرح‌های زیادی در زمینه‌های مختلف اجتماعی و فرهنگی در مناطق ۲۲ گانه شهر تهران انجام داده است. شهرداری منطقه ۱۱ نیز در این راستا به احداث مجموعه شهربانو پرداخت. نتایج پژوهش و مصاحبه‌ها با فعالان زن منطقه و زنان استفاده‌کننده از این امکانات و مشاهدات میدانی تحقیق حاضر، داده‌های مناسبی درباره پیامدهای اجتماعی و فرهنگی مجموعه شهربانو در اختیار تیم پژوهشی قرار داده است. کمبود مکانهایی برای استفاده زنان از پتانسیل موجود خود بدون هرگونه مزاحمی به عنوان اولویت‌های اصلی مشکلات زندگی شهروندان منطقه موجب شده مسئولان شهرداری برای برطرف کردن بخشی از مشکلات مطرح شده، به احداث این مجموعه اقدام نمایند. اگرچه در فرایند طراحی و اجرای پروژه «شهربانو»، از طرف مسئولان شهرداری، اطلاع‌رسانی درست و کاملی در مورد احداث این مجموعه برای شهروندان و گروه‌های تحت تأثیر انجام نگرفته

است؛ همچنین در این فرایند فعالیت‌هایی برای جلب مشارکت شهروندان در برنامه‌های بازیافت کمتر قابل مشاهده است اما زمینه‌های اجتماعی مناسبی برای مشارکت شهروندان در اجرای پروژه در مرحله بهره‌برداری وجود دارد. وجود سرمایه اجتماعی بالای (مشارکت، اعتماد و همکاری) شهروندان مورد مطالعه، بیانگر چشم‌انداز مناسب اجتماعی برای حضور مؤثر شهروندان زن و گروه‌های تحت تأثیر مجموعه در فرایند استفاده از این فضاهاست. در مرحله بهره‌برداری پروژه «شهربانو» برنامه‌های اطلاع‌رسانی و آموزشی شهرداری برای جلب مشارکت شهروندان (زن) و کارکنان واحدهای صنعتی و فعالان حوزه زنان منطقه به منظور حضور در این مجموعه و استفاده از آن است. بر اساس نتایج پژوهش پیامدهای این مجموعه بر زندگی و فعالیت شهروندان ساکن و بویژه زنان این منطقه دارای دامنه و گسترده بسیار زیادی خواهد بود. این اثرات به صورت منفی و مثبت به تفکیک بر گروه‌های مختلف گزارش شده است. بیشترین اثرات مثبت پروژه مختص زنان و فعالان اجتماعی و فرهنگی و شهرداری (افزایش رضایت و اعتماد شهروندان) بوده است. بهره‌برداری از پروژه، اثرات احتمالی مثبتی برای شهروندان ساکن منطقه، در شاخص‌هایی همچون برآوردن نیازهای واقعی زنان شهر و سالم و امن‌سازی محیط فعالیت زنان و سالم‌سازی اوقات فراغت بانوان دارد. اجرای این پروژه در آینده اثرات اجتماعی مثبتی برای شهروندان خواهد داشت، این اثرات شامل: امنیت اجتماعی زنان، توانمندسازی فردی و اجتماعی زنان، جلوگیری از آسیب‌های اجتماعی زنان و دختران منطقه، بهبود امکانات فرهنگی و اجتماعی و ورزشی، تحکیم بنیان خانواده و... خواهد بود. همچنین اثرات اقتصادی‌ای در زمینه ایجاد اشتغال برای زنان منطقه، حفظ سرمایه‌های ملی، افزایش درآمد اقتصادی خانواده و بهبود وضعیت خدمات‌رسانی شهرداری به منطقه (کوچه و خیابان‌ها) خواهد داشت. اجرای این مجموعه دارای اثرات منفی‌ای از قبیل محدود کردن زنان به فضاهای محدود و مشخص و دوری از فضاهای عمومی جامعه خواهد بود. البته اثرات مثبت ایجاد این مجموعه برای زنان بیشتر از اثرات منفی است به گونه‌ای که: پیامدهای اجتماعی مثبت از قبیل تحکیم بنیان خانواده، بهبود

روابط با همسر و دختر، کمک به مادران در تربیت فرزندان برای زندگی اجتماعی بهتر، کاهش آسیب‌های اجتماعی و انحرافات، افزایش توانمندی اجتماعی، روحی، روانی و جسمانی زنان و دختران منطقه را در بر خواهد داشت و پیامدهای اجتماعی منفی‌ای از قبیل: شکل‌گیری اختلافات در محیط خانواده (به دلیل سطح فرهنگ و تعصبات فردی برخی شوهران برای حضور در مجموعه)، افزایش انحرافات اخلاقی در بین دختران جوان استفاده‌کننده از برنامه‌های مجموعه (در صورت عدم نظارت و برنامه‌ریزی دقیق)، افت تحصیلی دانش‌آموزان دختر در صورت استفاده بی‌رویه و عادت کردن به برنامه‌های فراغتی زنان و دختران خانه‌دار و غفلت از فرزندان آنها را در بر دارد.

پیامدهای اوقات فراغت زنان و دختران:

دستیابی زنان به فرصت‌های برابر در زمینه استفاده از خدمات اجتماعی و اوقات فراغت موجود در شهر تهران، باعث بهبود وضعیت اوقات فراغت دختران و زنان منطقه است. پیامدهای فرهنگی و مذهبی:

افزایش آگاهی زنان و دختران در زمینه ارزشهای اخلاقی و مذهبی و پایبندی بیشتر به امور مذهبی و اخلاقی، افزایش آگاهی زنان و دختران در محیط زندگی و جامعه، افزایش اعتماد به نفس دختران و جوانان، هویت‌بخشی به جوانان، افزایش آگاهی آنان به ارزش‌های خود در جامعه و کاهش آسیب‌های اجتماعی در آینده، افزایش اعتماد به نفس دختران، آگاهی از هویت ایرانی، اسلامی و ارزش‌های خود را در بر خواهد داشت.

در مجموع: نتایج حاصل از مصاحبه‌ها حاکی از این است که: با احداث مجموعه شهربانو در پارک رازی، زنان ساکن محلات عباسی، راه آهن، دخانیات و هلال احمر بیشترین استفاده‌کنندگان این مجموعه خواهند بود و امکان مشارکت بیشتر زنان که سرمایه کافی و لازم را برای ایجاد اشتغال ندارند، فراهم می‌کند و موجب توانمندسازی اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی زنان و دختران استفاده‌کننده از مجموعه خواهد شد و همچنین فرصت بیشتری برای آشنایی زنان با نیازها و حقوق خودشان و دست‌کم آشنایی با یک هنر یا شغل ایجاد خواهد شد.

فهرست منابع:

- اداره کل امور بانوان شهرداری تهران «دستورالعمل اجرایی مجموعه شهربانو»، ۱۳۸۹.
- بدیعی، مسؤول خانه سلامت محله فرهنگ، ۱۳۹۰، مصاحبه.
- برنامه سازمان ملل متحد (۱۹۹۵) به نقل از سایت www.unic-ir.org
- بوردیو، پیر. (۱۳۹۱). تمایز، ترجمه حسن چاوشیان، تهران: انتشارات ثالث.
- تقی زاده. (۱۳۹۰). ارزیابی تأثیر طرح‌ها در جامعه (اتا) به نقل از سایت مرکز اطلاعات علمی و تخصصی مدیریت شهری، www.unic.ir
- تورکلیدسن، جرج. (۱۳۸۲). اوقات فراغت و نیازهای مردم، ترجمه عباس اردکانیان، تهران: انتشارات نوربخش.
- حمیدی، معاونت اجتماعی و فرهنگی ناحیه ۲ شهرداری منطقه ۱۱، ۱۳۹۰، مصاحبه.
- خیراندیش، مسؤول امور بانوان شهرداری منطقه ۱۱ تیرماه ۱۳۹۰، مصاحبه.
- دفتر مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران. (۱۳۸۹). «آیین‌نامه شیوه گزارش پیوست اجتماعی». جامعه‌شناسان.
- ربانی خوراسگانی، علی و کیانپور، مسعود. (۱۳۹۰). «ارزیابی تأثیر محلی خدمات شهری از دید شهروندان ساکن در مناطق مختلف شهر اصفهان» فصلنامه علمی و پژوهشی مطالعات شهری دانشگاه آزاد دهقان، سال اول، شماره اول.
- ربانی، رسول و حبیبی، صفدر. (۱۳۹۰). «تحلیلی بر نقش فضاهای شهری در ایجاد سرمایه اجتماعی»، فصلنامه علمی و پژوهشی مطالعات شهری دانشگاه آزاد دهقان، سال اول، شماره اول.
- رحیم نژاد، نماینده دختران شورایاری جوان محله امیریه، مرداد ۱۳۹۰، مصاحبه.
- سرمدیان، مسؤول سرای محله فرهنگ (روانشناس) و مدیر شورایاری محله فروزش، ۱۳۹۰، مصاحبه.
- سعیدی، علی اصغر و حسین آبادی، مهدی و بهرامی، اردشیر. (۱۳۹۰). «بررسی رابطه احداث پروژه‌های توسعه‌ای شهری و آسیب‌های اجتماعی (مطالعه موردی سوله بازیافت پل کن منطقه ۹ تهران)» فصلنامه علمی و پژوهشی مطالعات شهری دانشگاه آزاد دهقان، سال دوم، شماره دوم.

- شادی طلب، ژاله و گرابی نژاد، علیرضا. (۱۳۸۳). «فقر زنان سرپرست خانوار»، پژوهش‌نامه، دوره دوم، شماره ۷۰-۴۹.
- شهرداری تهران، (۱۳۸۹) سند پنج ساله و طرح جامع شهر تهران.
- علی نیان، کارشناس ارشد روان‌شناسی، مشاور و مدرس خانه‌های سلامت شهرداری منطقه ۱۱، مصاحبه.
- فاضلی، محمد. (۱۳۸۹). «ارزیابی تأثیرات اجتماعی» زیر نظر اداره کل مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران.
- قلی‌زاده، شهناز. (۱۳۸۱) بررسی تأثیر وسایل ارتباط جمعی (تلویزیون) بر اوقات فراغت نوجوانان و جوان تهران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده روانشناسی و علوم اجتماعی دانشگاه آزاد اسلامی.
- کریمی، میترا، معاون ورزش بانوان سازمان ورزش شهرداری تهران به نقل از خبرگزاری بین المللی زنان. (۱۳۹۰).
- مصاحبه گروهی با زنان ساکن منطقه ۱۱ واقع در پارک رازی: تیرماه ۱۳۹۰.
- مصاحبه با مسئول آموزش فرهنگسرای رازی ۱۳۹۰/۵/۲۷ مکان مصاحبه فرهنگسرای رازی (خانم نوروزی)
- مصاحبه با مسئولان آموزشگاه گل و گیاه مجموعه رازی منطقه ۱۱: محل مصاحبه پارک رازی مجموعه شهربانو مورخ: ۱۳۹۰/۵/۲۷
- معدنی پور. (۱۳۹۰). مدیر کل امور بانوان شهرداری تهران به نقل از خبرگزاری بین‌المللی زنان.
- نایلا کبیر و دیگران. (۱۳۸۹). «توانمندی زنان نقدی بر رویکردهای رایج توسعه» ترجمه اعظم خاتم و دیگران، تهران: نشر آگه.
- نوابخش، مهرداد و نعیمی معصومه. (۱۳۹۰). «تبیین عوامل اجتماعی بر جلب مشارکت شهروندان در تفکیک و جمع‌آوری زباله‌های خانگی» فصلنامه علمی و پژوهشی مطالعات شهری دانشگاه آزاد دهقان، سال اول، شماره اول.
- هوشیار، مسئول زنان سرپرست خانوار شهرداری منطقه ۱۱، تیرماه ۱۳۹۰، مصاحبه.
- Allendorf, K. (2007), Do womens land rights promote empowerment and child heath in Nepal , world development vol. 35, No. 11, pp. 1988, 2007,

available at www.elsevier.com/locate/worlddev.

- Grown, c. And gopton G.r, and khan, Z, Promises to keep: Achieving Gender equality and the empowerment of woman...
- Grown, c.and gopton G.r, and khan, Z, Promises (2001)
- <http://cws.ut.ac.ir/news.php?extend>.
- Interorganizational committee on guidelines and principles for social impact assessment(1995) " Guidelines and principles for social impact assessment " Environment Impact Assessment Review , vol.15,pp.11-43.
- Longwe, s. And clarhe, R. (1999) towards improved leadership for woman Empowerment in Africa.
- M.Hammadur rahman and naorole (2007), "Woman empowerment through participation in Aquaculture: experience of a large – scale technology demonstration in Bangladesh", science publication.
- Williams's j (2005) measuring gender and woman's empowerment using confirmatory factor analysis.

Archive of SID